

ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКА КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА С.Н. БРАТЧЕНКА

Дубяга Андрій Павлович,

аспірант

Донецького національного університету імені Василя Стуса

metod.ist.ukrdon@gmail.com

orcid.org/0000-0002-8143-4980

Литвиненко Роман Олександрович,

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри всесвітньої історії та археології

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ltvnrnm@gmail.com

orcid.org/0000-0003-2034-4305

Мета роботи – актуалізація концепції донецько-донської катакомбної культури, над якою останні роки життя працював С.Н. Братченко.

Методи. Дослідження проведено на основі історіографічного синтезу, здійснено аналіз та узагальнення праць дослідника, у яких міститься бачення ним нової культурно-таксономічної одиниці.

Результати. На основі багаторічної роботи з археологічними джерелами, що походять здебільшого з курганних могильників півдня Східної Європи, глибокого аналізу цих матеріалів науковець дійшов висновку про необхідність включення пам'яток катакомбних культур/груп північно-східного ареалу до складу єдиного утворення, яке запропонував назвати донецько-донською (донською) катакомбною культурою. Базовим критерієм такого об'єднання дослідник вважав схожість поховального обряду, що виступав найбільш стійкою характеристикою, своєрідним спільним знаменником нової археологічної культури. Добре знаючи певну регіональну специфіку катакомбних пам'яток у величезному ареалі цього археологічного утворення, С.Н. Братченко виділяв у рамках донецько-донської катакомбної культури локальні групи/варіанти як робочі одиниці, для зручності окреслені межами річкових басейнів або межирічч. За критерії диференціації правив керамічний посуд з поховань (насамперед його орнамент), а також питома вага тих чи інших обрядово-інвентарних характеристик. Запропоновану С.Н. Братченком новацію більшість науковців або не побачила, або не зрозуміла. Головною причиною цього слід визнати відсутність окремої генеральної праці, у якій би цю концепцію було викладено й обґрунтовано. Таку працю С.Н. Братченко просто не встиг написати. Чи не єдиним, хто помітив і усвідомив глибину ідеї, запропонованої класиком катакомбної проблематики, є Р.О. Литвиненко, який не лише взяв на озброєння нову культурно-таксономічну одиницю, а й неодноразово актуалізував нову концепцію С.Н. Братченка у своїх працях.

Висновки. Засади концепції донецько-донської (донської) катакомбної культури потребують подальшого осмислення.

Ключові слова: середній бронзовий вік, донецько-донська катакомбна культура, археологічна таксономія, історіографія.

DONETSK-DON CATACOMB CULTURE OF S.N. BRATCHENKO

Dubiaha Andriy Pavlovych,

Postgraduate Student

Vasyl' Stus Donetsk National University

metod.ist.ukrdon@gmail.com

orcid.org/0000-0002-8143-4980

Lytvynenko Roman Oleksandrovysh,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Professor at the World History and Archeology

Department

Vasyl' Stus Donetsk National University

ltvnrnm@gmail.com

orcid.org/0000-0003-2034-4305

Purpose is the actualization of the concept of Donetsk-Don catacomb culture, on which S.N. Bratchenko worked in the last years of his life.

Methods. The research was carried out on the basis of a historiographical synthesis, an analysis and generalization of the researcher's works, which contained his vision of a new cultural-taxonomic unit, was carried out.

Results. On the basis of many years of work with archaeological sources originating mostly from burial mounds in the south of Eastern Europe, in-depth analysis of these materials, the scientist came to the conclusion of the need to include the monuments of catacomb cultures/groups of the north-eastern area into a single formation, which he proposed to call Donetsk-Don (Don) catacomb culture. The researcher considered the basic criterion of such an association to be the similarity of the funeral rite, which was the most stable characteristic, a kind of common denominator of the new archaeological culture. Well aware of certain regional specifics of catacomb monuments in the huge area of this archaeological formation, S.N. Bratchenko singled out local groups/variants within the Donetsk-Don catacomb culture as working units, delineated for convenience by the boundaries of river basins or interfluves. Ceramic ware from burials (primarily its ornament), as well as the specific weight of certain ritual-inventory characteristics, were the criteria for differentiation. The vast majority of scientists either did not see Bratchenko's innovation or did not understand it. The main reason for this should be recognized as the lack of a separate general work in which this concept would be explained and substantiated. Such a work by S.N. Bratchenko simply did not have time to write. Not the only one who noticed and realized the depth of the idea proposed by the classic of catacomb problems is R.O. Lytvynenko, who not only adopted a new cultural-taxonomic unit, but also repeatedly updated the new concept of S.N. Bratchenko in his works.

Conclusions. The foundations of the concept of Donetsk-Don (Don) catacomb culture require further elaboration.

Key words: Middle Bronze Age, Donetsk-Don catacomb culture, archaeological taxonomy, historiography.

Вступ. Протягом ХХ століття оформилась певна структура та номенклатура одиниць, які входять до складу катакомбної культурної області. Але це упорядкування не є загальноприйнятим, а тому відрізняється у викладенні різних авторів. За «неписаною домовленістю» дослідники оперують у своїх працях певним набором катакомбних культур, груп/типів пам'яток, частина з яких визнається колегами, а решта – ні, що зазвичай ускладнює розуміння та комунікацію між фахівцями. Таким чином, загальновизнаного і прийнятого науковою спільнотою таксономічного групування одиниць катакомбної культурної області не існує. Утім ця ситуація не є унікальною, адже дещо подібне можна спостерігати стосовно інших великих культурних областей/спільнот бронзової доби, зокрема ямної та зрубної. Усвідомлюючи цю реальність, видатний дослідник катакомбної проблематики С.Н. Братченка в останній період свого життя намагався внести певне унормування в культурну таксономію одного з ключових регіонів катакомбної області, запропонувавши виділення нової, значної за масштабами, катакомбної культури – *донецько-донської (донської)*. На диво і превеликий жаль, ця теоретична новація не була помічена більшістю науковців, у тому числі фахівцями з катакомбної проблематики та навіть учнями С.Н. Братченка. Будучи результатом і наслідком опрацювання величезної джерельної бази курганних поховань, багаторічних системних досліджень С.Н. Братченка, підсумок яким науковець намагався підбити на початку ХХІ століття, концепція нової культури мала неабиякий потенціал, не помічений фахівцями через розпорошеність нової ідеї в численних об'ємних публікаціях. З огляду на його чималу вагу та перспективність ця обставина спонукала авторів цієї публікації докласти зусиль до актуалізації

останнього наукового доробку видатного українського археолога.

Мета дослідження – історіографічний аналіз наукової спадщини С.Н. Братченка і синтез його концепції донецько-донської катакомбної культури.

Таксономія катакомбної культурної області. Узагальнюючих праць, де було б викладено загальноприйнятую таксономічну схему катакомбної культурної області, не існує. У публікаціях останнього часу можна виділити систематизацію А.М. Гея, яка включає такі одиниці, як: переддонецька/приазовська, передкавказька (яка об'єднує західноманицьку, східноманицьку, батуринську, північнокавказьку, верхньокубанську), донецька, середньодонська, доно-волзька, інгульська (Гей, 2011: 4–7). Немає підстав говорити про загальноприйнятність цього упорядкування. Адже в ньому відсутні виділені окремими науковцями регіональні групи катакомбних пам'яток, скажімо осколо-донецького типу С.І. Берестнева (2001: 44), або групи з ялинковою орнаментациєю кераміки О.М. Смирнова (1996: 54–113), або відомого бахмутського типу. За бажанням перелік прикладів можна продовжити. Водночас у схемі А.М. Гея відсутня й донецько-донська катакомбна культура С.Н. Братченка, хоча науковець неодноразово писав про неї протягом 2000-х років (Братченко, 2001; 2004; 2005; 2007; 2008). Тому вкотре підтверджується теза, на якій наголошував С.В. Смирнов, зазначаючи, що в колах археологів ніколи не існувало загальноприйнятої позиції щодо визначення поняття «археологічна культура», адже ніколи не існувало загальновизнаних критеріїв її виокремлення (Смирнов, 2003: 7–8).

Донецько-донська культура. Уперше дефініція *донецько-донська катакомбна культура* (ДДКК) побачила світ у співавторській

монографії 2001 року (Братченко, Санжаров, 2001: 63). У подальших працях, що вийшли протягом 2000-х років, С.Н. Братченко продовжує наповнювати нову дефініцію змістом (Братченко, 2004; 2005; 2007; 2008). Як базовий критерій виокремлення катакомбних культур дослідником було використано поховальний обряд. Поховальний обряд є доволі стійкою ознакою катакомбної культури, бо саме поховальна споруда стала ключовим критерієм її виділення поміж культур бронзової доби В.О. Городцовим (Городцов, 1905: 179). Саме на цей аспект звернув увагу С.Н. Братченко. Попри те, що поява дефініції «донецько-донська» катакомбна культура знаменувалась на початку ХХІ століття, певні тотожності у поховальному обряді донецького, бахмутського та мانیчського варіантів катакомбної культури були з'ясовані набагато раніше. Проаналізовані пам'ятки згаданих катакомбних груп Нижньої Донщини дозволили досліднику дійти висновку, що їхній поховальний обряд є доволі схожим (поза небіжчика, поширення певних компонентів поховального реманенту й інші ритуальні компоненти поховання). До того ж за поховальною спорудою пам'ятки мانیчського типу є доволі схожими з пам'ятками бахмутського типу, який дослідник називав «змішаним» і доходив висновку про їхню синхронність (Братченко, 1976: 31–32; 60; 79–80). Проте ці безперечно важливі спостереження, в основу яких було покладено стратиграфічні дані та типологічний аналіз, були лише предтечою виокремлення в подальшому донецько-донської катакомбної культури.

Попри те, що С.Н. Братченко не встиг підготувати й опублікувати окрему, генеральну працю, у якій би містилося обґрунтування концепції донецько-донської катакомбної культури, певна аргументація цих ідей міститься в аналітичних розділах великих за обсягом публікацій 2000-х років. На думку науковця, донецько-донська катакомбна культура формувалась синхронно та взаємопов'язано з трьома іншими великими катакомбними культурами середнього катакомбного періоду: передкавказькою та дніпро-азовською (інгульською). Саме Нижню Донщину та Приазов'я С.Н. Братченко вважав первинним осередком катакомбної культурогенези (Братченко, 2001: 50–70). Басейн же Сіверського Донця, який зрештою стає еталонним для катакомбної культури, на ранньокатакомбному етапі являв собою периферію зони формування катакомбної культури і лише на середньому етапі разом із Середньою Донщиною стає окремим осередком розвитку катакомбних культурних традицій. Згодом, на пізньому етапі середньої бронзи, це зміщення вогнища стає культуроформуючим осередком бабинської культури (Братченко, 2001: 63).

Добре знаючи та розуміючи локальну специфіку такого масштабного утворення, як донецько-донська катакомбна культура, що охоплювала майже весь Донський басейн, С.Н. Братченко досліджував і зіставляв її пам'ятки в межах регіональних груп, для зручності окреслених здебільшого річковими басейнами або межиріччями: Айдаро-Деркульська, Осколо-Краснянська, Донецько-Оскольська, Сватівська, Бахмутсько-Берекська, Донецько-Луганська, Луганська, Нижньодонська, Донські Лівобережна і Правобережна тощо (Братченко, 2001: 91–96; Братченко, 2004: 185; Братченко, 2005: 139). В основу зіставлень було покладено саме керамічний комплекс, який традиційно використовувався дослідниками для поділу катакомбного світу на окремі культури. Для С.Н. Братченка цей критерій був доречний лише для виділення субкультур (локальних груп чи варіантів). Дослідник відзначає, що кераміка зберігає багато спільних рис як у формі, так і орнаментативності, демонструючи при цьому відмінність між посудом локальних груп на рівні статистичних показників. Саме ці статистичні відмінності керамічних комплексів разом зі статистичними відмінностями на рівні решти обрядово-інвентарних характеристик дозволяють здійснити внутрішню диференціацію донецько-донської катакомбної культури (Братченко, 2001: 92). Дослідником було помічено, що певні елементи керамічного комплексу в одних зонах демонструють високу частоту присутності, тоді як в інших зонах вони представлені поодинокими знахідками (при цьому зберігаючи форми й орнаментативність). Також вагомим критерієм виокремлення локальних груп виступали такі елементи керамічного комплексу, які були присутніми в одних групах і повністю відсутніми в інших.

Особливу увагу звернемо на використання С.Н. Братченком для назви нової культури поряд з дефініцією «донецько-донська» – ДДКК – ще й варіанту «донська» катакомбна культура – ДКК (Братченко, 2004: 179–185). Є всі підстави вважати цей факт не випадковим. Вочевидь, дослідник від початку хотів назвати нову культуру «донською», адже саме ця назва повною мірою відповідає закладеним у нову таксономічну одиницю сутностям, зокрема й ареалові, який охоплював увесь басейн Дону, включаючи його найбільшу притоку Сіверський Донець. Натомість для легшого сприйняття нової культури науковою спільнотою автор вирішив залишити в назві добре відомий фахівцям «донецький» складник, запропонувавши варіант «донецько-донська» катакомбна культура. Можливо, останній варіант назви розумівся як перехідний або альтернативний, використовуваний автором на період апробації своїх ідей та остаточного оформлення нової концепції (Литвиненко, 2022: 111), яка, на жаль,

так і не встигла побачити світ у формі окремої ґрунтової праці.

Ця прикра обставина і стала основною причиною того, що наукова спільнота не помітила запропонованої С.Н. Братченком новації, або не мала достатніх підстав для її оцінки. Чи не єдиний, хто відреагував на важливу трансформацію у концептуальних поглядах С.Н. Братченка і доклав зусиль до актуалізації та поширення цих ідей, був один зі співавторів цієї статті (Литвиненко, 2009: 53; 2011а; 2011б; 2021: 62–64; Литвиненко, 2022: 109; та інші).

Висновки. Протягом останніх років свого життя та наукової творчості видатний український археолог С.Н. Братченко, окрім іншого, працював над концепцією нової катакомбної

культури, яку пропонував називати *донською*, або *донецько-донською*. До складу цієї масштабної культури, ареал якої охоплював басейн Великого Дону включно із Сіверським Донцем, дослідник включав такі давно відомі науковцям культури та групи катакомбної області, як донецька, середньодонська (харківсько-воронезька), волгодонська, західноманицька, бахмутська, донецько-оскольська тощо. Об'єктивна локальна специфіка нового археологічного утворення відбилась у виділенні С.Н. Братченком регіональних груп, для зручності окреслених річковими басейнами або межиріччями, у глибокому та всебічному дослідженні й зіставленні яких науковець бачив подальшу дослідницьку перспективу.

Література:

1. Берестенев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тис. до н.э.). Харьков : Амст, 2001. 264 с.
2. Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. Киев : Наукова думка, 1976. 252 с.
3. Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. Ч. I. Луганськ : Шлях, 2001. 76 с.
4. Братченко С.Н. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н.е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2004. № 2. С. 65–190.
5. Братченко С.Н. Витоки орнаментативної інгульського типу. На пошану Софії Станіславівни Березенської. Київ : Шлях, 2005. С. 138–142.
6. Братченко С.Н. Катакомбне «бароко» з овалами та петлями у системі орнаментативної. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2007. № 8. С. 103–109.
7. Братченко С.Н. Олександрівські могили-кургани в долині Лугані. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2008. № 8. С. 134–217.
8. Братченко С.Н., Санжаров С.М. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськodonеччини та Донщини (III тис. до н.е.). Луганськ : СНУ, 2001. 108 с.
9. Гей А.Н. Спорные вопросы и перспективы изучения катакомбной культурно-исторической общности. *Краткие сообщения института археологии*. 2011. № 225. С. 3–10.
10. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года. Двенадцатый археологический съезд в Харькове в 1902 году. Москва : Товарищество типографии им. А.И. Мамонтова, 1905. С. 174–225.
11. Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабині. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2009. № 9. С. 44–90.
12. Литвиненко Р.О. Донецько-донський катакомбний компонент у бабинській культурогенезі. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2011а. № 11. С. 179–200.
13. Литвиненко Р.О. «Курганна» археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого). *Донецький археологічний збірник*, 2011б. № 15. С. 188–200.
14. Литвиненко Р.О. Бабинська культурогенеза. *Археологія і давня історія України*, 2021. № 2. С. 59–70.
15. Литвиненко Р.А. Шкура копитного в курганных погребениях бронзового века: жертва или психопомп. *Stratum plus*, 2022. № 2. С. 105–137.
16. Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце. Москва, 1996. 181 с.
17. Смирнов С.В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми. *Археологія*, 2003. № 1. С. 7–21.

References:

1. Berestenev, S.I. (2001) Vostochnoukrainskaya lesostep v epohu sredney i pozdney bronzyi (II tis. do n.e) [Eastern Ukrainian Forest-Steppe in the Middle and Late Bronze Age (II millennium BC)]. Kharkiv: Amst. 264 p. [in Russian].
2. Bratchenko, S.N. (1976). Nizhnee Podone v epohu sredney bronzyi [Lower Don in the Middle Bronze Age]. Kyiv: Naukova dumka. 252 p. [in Russian].
3. Bratchenko, S.N. (2001). Donetska katakombna kultura rannoho etapu [Donetsk catacomb culture of the early stage]. Ch. I. Luhansk: Shliakh. 76 p. [in Russian].
4. Bratchenko, S.N. (2004). Pradavnia Slobozhanshchyna: Svativski mohyly-kurhany III tys. do n.e. ta maidany

- [Ancient Slobozhanshchyna: Swativ tombs-mounds of the 3rd millennium BC and squares]. *Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine – Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine*, 2, 65–190 [in Ukrainian].
5. Bratchenko, S.N. (2005.) Vytoky ornamentatsii inhulskoho typu [Origins of Ingul type ornamentation]. Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezenskoi. Kyiv: Shliakh. 138–142 [in Ukrainian].
 6. Bratchenko, S.N. (2007.) Katakombne “baroko” z ovalamy ta petliamy v systemi ornamentatsii [Catacomb “baroque” with ovals and loops in the system of ornamentation]. *Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine – Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine*, 8, 103–109 [in Ukrainian].
 7. Bratchenko, S.N. (2008.) Oleksandrivski mohyly-kurhany v dolyni Luhani [Alexander tombs-mounds in the Lugani valley]. *Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine – Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine*, 8, 134–217 [in Ukrainian].
 8. Bratchenko, S.N., Sanzharov, S.M. (2001) Ridkisini bronzovi znariaddia z katakomb Siverskodonechchyny ta Donschchyny (III tys. do n.e.) [Rare bronze tools from the catacombs of Seversko-Donchchyna and Donchyna (III millennium BC)]. Luhansk: SNU. 108 p. [in Ukrainian].
 9. Gey, A.N. (2011). Spornyie voprosy i perspektivy izucheniya katakombnoy kulturno-istoricheskoy obschnosti [Controversial Issues and Prospects for Studying the Catacomb Cultural-Historical Community]. *Brief messages of the Institute of Archaeology*, 225. 3–10 [in Russian].
 10. Gorodtsov, V.A. (1905). Rezultaty arheologicheskikh issledovaniy v Izyumskom uezde Harkovskoy gubernii 1901 goda [The results of archaeological research in the Izyum district of the Kharkov province in 1901]. *Dvenadtsyiy arheologicheskyy s'ezd v Harkove v 1902 godu*. Moscow: Tovarischestvo tipografii im. A.I. Mamontova, 174–225 [in Russian].
 11. Lytvynenko, R.O. (2009). Geneza, rozvitok ta Istorichna dolya kulturnogo kola Babine [Genesis, development and historical fate of the Babina cultural circle]. *Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine – Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine*, 9, 44–90 [in Ukrainian].
 12. Lytvynenko, R.O. (2011). Donetsko-donskiy katakombniy komponent u babinskiy kulturogenezi [The Donetsk-Don catacomb component in Babin culture genesis]. *Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine – Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine*, 11, 179–200 [in Ukrainian].
 13. Lytvynenko, R.O. (2011). “Kurganna” arheologiya v zhitti ta studiyah Stanislava Nikiforovicha Bratchenka (svitloyi pam'yati vidatnogo vchenogo) [“Boundary” archeology in the life and studies of Stanislav Nikiforovich Bratchenko (in memory of the outstanding scientist)]. *Donetsk archaeological collection*. 15, 188–200 [in Ukrainian].
 14. Lytvynenko, R.O. (2021). Babynska kulturogeneza [Babin culture genesis]. *Archeology and ancient history of Ukraine – Archeology and ancient history of Ukraine*, 2, 59–70 [in Ukrainian].
 15. Litvinenko, R.A. (2022). Shkura kopyitnogo v kurgannyih pogrebeniyah bronzovogo veka: zhertva ili psihopomp [The skin of an ungulate in burial mounds of the Bronze Age: victim or psychopomp]. *Stratum plus*, 2, 105–137 [in Russian].
 16. Smirnov, A.M. (1996). Kurganyi i katakomby epohi bronzoyi na Severskom Dontse [Mounds and catacombs of the Bronze Age on the Seversky Donets]. Moscow. 181 p. [in Russian].
 17. Smirnov, S.V. (2003). Arheologichna kultura: superechlivi momenti rozrobki problem [Archaeological culture: controversial aspects of problem development]. *Arkheolohiia*. 1, 7–21 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.06.2022
The article was received 30 June 2022